

रायकरांचे कथात्म साहित्य : काळाच्या पुढे एक पाऊल

- डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर

व्यंकटेश अनंत पै रायकर हे १९३० ते १९६० कालखंडातले आणखी एक सिद्धहस्त गोमंतकीय कथालेखक. 'मराठी लघुकथा वाङ्मयात एक तारा उदयाला आल्याचे' त्यांच्या कथालेखनाला उद्देशून प्रा. अनंत काणेकरांनी काढलेले उद्गार लक्षात घेतले तर त्यांच्या कथेच्या सकसपणाविषयी वेगळे भाष्य करायची गरजच राहात नाही. 'लोकमित्र' या खानापूर येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या मासिकातून त्यांची पहिली कथा १९३२ मध्ये प्रकाशित झाली. इथून पुढे यशवंत, पारिजात, ध्रुव, चित्रमयजगत, चित्र, मनोहर, कला, सुबोध इत्यादी मासिकांतून त्यांची कथा सातत्याने प्रसिद्ध होऊ लागली. १९४० पर्यंत त्यांनी अनेक कथा लिहिल्या. त्यांपैकी निवडक कथांचा त्यांचा 'करंजाचे तुषार' हा पहिला संग्रह १९३९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. 'ईश्वराचे अस्तित्व', 'हिरवा प्रकाश', 'मुलांसाठी', 'भावनेचा बळी' ह्या त्यातील काही लक्षवेधक कथा.

समीक्षकांनी या संग्रहाचे चांगले स्वागत केले. त्यांचे एक समकालीन गोमंतकीय कथाकार वि. द. साळगावकर यांनी या संग्रहाचे स्वागत करताना म्हटले होते की, 'मराठी लघुकथा वाङ्मयात श्री. रायकर यांच्या कथासंग्रहाने एक सुंदर नर घातली आहे, असे कुणाही रसिक वाचकास वाटल्याशिवाय राहणार नाही.' 'आशा' या नियतकालिकानेही या संग्रहाबद्दल चांगला अभिप्राय देताना म्हटले होते, 'रायकरांच्या या कथासंग्रहातील गोष्टी हृद्य आहेत. त्यांची वर्णनशैली वाचकांत कथेविषयी जिव्हाळा उत्पन्न करते. तसेच एखाद्या विशिष्ट मतप्रणालीचा आग्रहही रायकर धरीत नाहीत. 'हिरवा प्रकाश' या गोष्टीतील कुसुमाकराच्या कामुक लालसेचे जितक्या हळुवारपणे ते वर्णन करतात, तितक्यात भक्तिभावाने 'ईश्वराचे अस्तित्व' या गोष्टीत आजोबांनी सांगितलेली गोष्टीही ते सांगतात.' 'आशा' च्या या निरीक्षणातून त्यांच्या कथालेखनाची प्रवृत्ती नेमकेपणाने टीपलेली आहे.

रायकरांच्या कथा त्या प्रामुख्याने दोन प्रकारात विभागता येतील. एक शृंगारकथा आणि दुसरी परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टींना दिलेले कथारूप. त्यांच्या उपरोल्लेखित लक्षवेधक कथा या प्रवृत्तीचे यथार्थ प्रतिनिधित्व करतात, असे म्हटले तर ते चुकीचे ठरणार नाही. या उभय प्रवृत्तीचे कथालेखन त्यांनी सारख्याच सामर्थ्याने व कलात्मकतेने केलेले दिसून येते. गोष्टीरूप कथांमधून दैवतकथांचाही समावेश केलेला पहाबयास मिळतो.

मामा वरेरकर, प्रा. ग. त्र्यं. माडखोलकर वगैरे सारख्या मातब्बर साहित्यिक-समीक्षकांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले. 'रायकर यांच्या सर्व कथातील भूमिका जिवंत वाटतात. भाषेच्या साधेपणा, शब्दसौष्टव आणि जिवंत भूमिका निर्माण करण्याचे कौशल्य रायकर यांच्या कथांमध्ये जागोजागा आढळते.' या शब्दांत 'लोकमान्य' ने त्यांच्या 'करंजाचे तुषार' या संग्रहातील कथेचा

गुणगौरव केलेला आहे. तर त्यांच्या ' सर्वच गोष्टी वाचनीय आहेत. त्यांची लेखनपद्धती सहजसुंदर व ओघवती आहे. ' अशी प्रशस्ती ' धनुर्धारी ' ने दिलेली आहे. त्यांच्या लेखनातील समरसता कथनपद्धती या गुणवैशिष्ट्यांची नोंद घेऊन ' ध्रुव ' ने लिहिले होते की, ' रायकर यांची कथनपद्धती सुंदर आहे. ते कथानकाच्या ओघात येऊन गोष्ट लिहू लागले की अतिशय समरसतेने लिहितात आणि कथेची गती कुठेही कुठीत होऊ देत नाहीत. सौ. प्रभावती डोंगरे त्यांच्या भाषेची तारीफ करताना लिहितात, ' रायकरांची भाषा मोजकेच दागिने घालून मूळ सौंदर्य वैभवाने चमकणाऱ्या शालीन सुवासिनीसारखी सोज्ज्वळ आहे... ' ' चित्रमय जगत ' ने या संग्रहाचे परिक्षण करताना कथालेखक म्हणून त्यांचे भवितव्य उज्ज्वल असल्याची ग्वाही दिलेली आहे. त्यांत पुढे म्हटले आहे की, ' कारंजाचे तुषार ' मधील गोष्ट वाचता वाचता वाचकाने मन उत्तरोत्तर रंगतच जाते.

त्यांच्या भाषा व शैलीचा सर्वांनीच मुक्त कंठाने गौरव केलेला आहे, ' मनोहर ' व ' चित्रा ' या मासिकांनी त्यांच्या ह्या वैशिष्ट्यांची विशेषत्वाने नोंद घेतलेली आहे. त्यांच्या भाषेसंदर्भात ' मनोहर ' म्हणतो, ' श्री. रायकरा यांची भाषा कोमल व नादपूर्ण आहे. उपमालंकारांचा कृत्रिमपणा तीत नाही. ' तर ' ललितमधुर भाषाशैली व सडेतोड विचार सरणी हे दोन गुण श्री. रायकर यांच्या लेखनात उत्कटतेने दिसून येतात. ' असे ' चित्रा ' ने म्हटले आहे.

उपरोक्त मोजक्याच अभिप्रायांतून देखील त्यांच्या प्रथम संग्रहातील कथालेखनाची गुणवैशिष्ट्ये ठळकपणे अधोरेखित झालेली आहेत. भाषा आणि भावना यामधील लालित्य, साधे तृतीय पुरुषी निवेदन, कथानकाची निवड व कथनातील जिब्याळा व समरसता हे गुण त्यांच्या पहिल्या संग्रहात प्रकर्षाने दिसून येतात.

मित्रवर्ष प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाईकडून आपणाला कथालेखनाची प्रेरणा मिळाल्याचे रायकर यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. आणि लक्ष्मणरावांच्या कथालेखनाचा प्रभावही त्यांच्यावर आहे. रायकरांचा पिंडही मूळात शृंगारिक कलावंताचा. साहजिकच त्यांच्या कथालेखनामध्ये शृंगारकथा व प्रणयकथांचे बाहुल्य पहावयास सापडते. आपल्या कथांतून या उभय प्रवृत्तीच्या विविध छटा त्यांनी धीटपणे रंगविल्या आहेत. त्यांच्या कथांच्या एक समीक्षक शकुंतला परांजपे या संदर्भात लिहितात, ' प्रणय हा लेखकाचा आवडता विषय दिसतो आणि अशा नाजुक विषयाच्या गोष्टी न बिचकता सहजपणे सांगण्याची कलाही लेखकाला चांगलीच अवगत आहे. ' त्यांचे वैशिष्ट्य असे की ते प्रणयाविषयी सहजपणे लिहितात परंतु त्यात गुंतून पडत नाहीत. रायकरांवर अश्लीततेचा जो आरोप केला गेला तो त्यांच्या या संग्रहातील कथांमुळे नसून ' तीन तरुणी ' या १९४२ मध्ये भाषांतरित केलेल्या उत्तान पोर्तुगीज कादंबरीमुळे, हे इथे आवर्जून नोंद करावेसे वाटते. '

रायकरांनी अनेक कथा लिहिल्या. पैकी काही निवडक कथांचे संग्रह प्रसिद्ध झाले. 'कारंजाचे तुषार' हा पहिला पुढे 'सप्तस्वर' (१९६५), 'ईश्वराचे अस्तित्व' (१९८८), 'सोन्याचा कळस' (१९९०) 'भावना आणि वासना' (१९९१), 'संध्यारजनी' असे पाच कथा संग्रह मिळून एकूण सहा कथासंग्रह त्यांच्या खाती जमा आहेत.

कादंबरी हाही कथात्म साहित्याचाच एक प्रकार. रायकरांनी स्वतंत्र कादंबरी लेखन केलेले नाही. परंतु त्यांनी अनुवादित केलेल्या पोर्तुगीज कादंबऱ्यांनी ते काळाच्या किती पुढे होते ते दाखवून दिले. आज या घटनेकडे पाहिले असता बिचकायला होत नसले तरी त्यांचा काळ आठवला की त्यांच्यातल्या धीट आणि आधुनिक कलावंतांचे दर्शन घडून मराठी साहित्य जगतात वादळे निर्माण करणाऱ्या या गोमंतकीय साहित्यकाविषयी सुखद आश्चर्याचा धक्का बसल्याविना रहात नाही.

१९४२ साल ! 'चले जाव !' ची चळवळ जोरात सुरू झाली होती. याच वर्षी साहित्यातील सनातनी कर्मठ वृत्तीला चले जावचा इशारा देत रायकरांच्या तीन तरूणी अवतल्या. ज्युलिएट, मार्गरेट आणि ल्युसी या त्या तीन तरूणी. आमादेव-द-प्रेयतस या पोर्तुगीज लेखकाची 'त्रेज रापारिगस येँ लिबरतादी' (tres Raparigas em Liberdade) या कादंबरीतील या तीन तरूणी. या कादंबरीचा मुक्त अनुवाद व्यंकटेश अनंत पै. राकयर यांनी केला. बा. द. सातोस्करांच्या सागर साहित्य प्रकाशनने ही अनुवादित कादंबरी १९४२ साली प्रसिद्ध केली. मूळ कादंबरीतील बरेचसे वातावरण हे युरोपीय संस्कृतीला अनुसरून केवळ शृंगारिकच नव्हे तर कामुक, उन्मादक व विकारयुक्त आहे. परंतु रायकरांनी त्यांच्या अनुवादात जबाबदारीने या वातावरण चित्रणातला अतिरेक टाळला. तिला बऱ्याचशा प्रमाणात भारतीय बैठकीत बसविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे असे स्पष्टपणे जाणवते. 'रायकर यांनी एका बाजूने आपल्या लेखनाला कलाहीनतेच्या पातळीवर उतरून देता दुसरीकडे मूळ लेखकाच्या साहित्याकृतीचे प्रांजल व प्रामाणिक भाषांतर करताना जी कसरत साधली आहे ती त्यांच्यामधील एका बुद्धिमान व कुशल लेखकाचे गुण स्पष्टपणे दर्शवतात.' या शब्दांत रामनाथ न. पै. रायकर यांनी त्यांच्या अनुवाद कौशल्याचा यथोचित गौरव केला आहे.

रायकरांचा पोर्तुगीज भाषेचा व्यासंग, सौंदर्यभोगी पिंड व भावमधुर भाषाशैली यामुळे ही कादंबरी अनुवादित न वाटता एक स्वतंत्र कादंबरी म्हणूनच अधिक भावते. वास्तविक या कादंबरीचे शब्दशः भाषांतर 'विमुक्त तीन तरूणी' असे असायला हवे. परंतु रायकरांनी त्यातल्या 'विमुक्त' शब्दाला फाटा दिला. परंतु व्हायचें तेच झाले. मराठी कादंबरी वाङ्मयातील त्याच त्या मध्यमवर्गीय वातावरणाच्या आवृत्तीला कंटाळलेल्या रसिकांनी नवेच वातावरण घेऊन आलेल्या या कादंबरीचे दिलखुलासपणे प्रचंड स्वागत केले. तिच्यातील रंजकतेमुळे तर वाचकांच्या तिच्यावर उड्याच पडू लागल्या. सगळीकडे रायकरांच्या नावाचा डंका दुमदुमू लागला.

या कादंबरीने मराठी साहित्यजगतात मोठमोठी वादळे निर्माण केली. तिच्यावर शृंगारिकता, लैंगिकता व कामुकता यांचे आरोप केले गेले. सनातन संस्कृतिमार्तंडानी तिचा निषेधाची आघाडीच उघडली. कृष्णराव मराठे यांनी पुण्याच्या अग्निहोत्र मंदिरात लेखकावर अश्लीलतेचा आरोप केला. 'विविधवृत' चे तटणीस यांनी या लेखकावर खटला भरला पाहिजे अशी जोरदार हाकाटी उठवली. आचार्य अत्रेही या कंपूत सामील होते. यावरूनच रायकराविरुद्धच्या या आंदोलनाची तीव्रता लक्षात यावी. भरीस भर म्हणून खुद्द स्वतःला साहित्य-संस्कृतिरक्षक समजणारे व महाराष्ट्रातील सूत्रधारांच्या इशान्यावर बेताल नाचणारे तथाकथित गोमंतकीय साहित्यिक व साहित्य-सेवकही या 'रायकर हटाव' मोहिमेत सामील झाले होते. परिणामतः १९४३ साली मुंबईत भरलेल्या गोमंतकीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या एका परिसंवादात या कादंबरीवर वादविवाद होऊन वरील स्वरूपाचेच आरोप तिच्यावर करण्यात आले.

इतके झाले तरी रायकर शांत होते. ते मुळीच डगमगले नाहीत. टीकाकारांच्या कठोर टीकेला व जहरी बहिष्काराला त्यांनी धैर्याने तोंड दिले. ते मुळीच खचले नाहीत.

सारी टीका पचवून १९५० साली 'प्रेमवेडी' ही दुसरी अनुवादीत-रूपांतरित कादंबरी प्रसिद्ध केली. ही कादंबरी डॉ. आंतेरू द फिगेरेदु यांच्या 'दोयदा द आमोर' (Doida de Amor) या मूळ पोर्तुगीज कादंबरीचा अनुवादच आहे. या कादंबरीत प्रेममूढ, हतभागी नायिकेच्या भग्न हृदयाची, त्रस्त मनोभावनांची आंदोलने व त्यांची अंतिम विदारक परिणती मूळ कादंबरीच्या तोलामोलाने चित्रित करण्यात रायकर यशस्वी झालेले आहेत.

१९४०-५० च्या दशकातील रूढी-परंपरांनी ग्रस्त मराठी समाजाचा विचार केला तर रायकर हे अत्यंत धाडसी लेखक होते असेच म्हणावे लागते. त्यांच्या अंगी हे धाडस आपल्या लेखनावरील गाढ विश्वासामुळे आलेले असावे. म्हणूनच तर पोर्तुगीज कादंबऱ्यातून सहजसुलभ वाटणारी शृंगारवर्णने मराठी भाषेत अनुवादित केल्यावर वाचकाला भयंकर तर वाटणार नाहीत ना, या चिंतेने त्यांना कधीही ग्रासले नाही. त्यांच्या 'तीन तरुणी'च्या संदर्भात रामनाथ पै. रायकर म्हणतात, 'ज्या तीन तरुणी' मुळे गेल्या शतकाच्या सनातनी कालखंडांतील 'संस्कृतिरक्षक' कृष्णराव मराठे यांनी रायकरांच्या विरुद्ध आघाडी उघडली होती, ती कादंबरी वाचताना आज बहुसंख्य वाचकाना काहीच खटकत नाही हे त्या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणावे की, ती काळाच्या पुढची साहित्यनिर्मिती होती म्हणावे, हे ज्याचे त्याने ठरवावे.

मागे वळून पहाता आज असेच चित्र दिसते की रायकरांच्या 'तीन तरुणी'ला विरोध करणाऱ्यांचे कुठे नामोनिशाण राहिलेले नाही मात्र मराठी कादंबरीच्या इतिहासात तिला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. गेल्या शतकाच्या अखरेच्या दशकात तिची दुसरी आवृत्तीही निघाली वादळे निर्माण करणारेच इतिहास घडवितात. रायकर अशापैकीच होते.

